

Вербицький В. А.,
канд. іст. наук,
e-mail: vitalyy.verbitskyy@gmail.com

Дзюбан О. В.,
старший викладач,
e-mail: esssenia77@gmail.com

Шуст О. М.,
старший викладач,
e-mail: mmarishka66@gmail.com

ЧНУ ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

ОСВІТНІ ШКІЛЬНІ ЕКСКУРСІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД МИНУЛОГО

На основі архівних та літературних джерел висвітлено історію впровадження екскурсій в навчальний процес освітніх установ Російської імперії. В ході дослідження встановлено, що поява перших шкільних екскурсій у дореволюційній Росії належить до 80-х років XIX ст. Піонерами в цій справі стали декілька навчальних закладів України. Екскурсії вирішували низку педагогічних задач: з одного боку сприяли засвоєнню нового матеріалу, з іншого – слугували засобом активного відпочинку та оздоровлення учнів. Перші екскурсії були слабо організовані, тому не отримали розповсюдження. Більш систематично екскурсії почали проводитися вже на початку XX ст. Цьому сприяло введення у навчальну програму нового предмета – природознавство. Екскурсії за характером були одноденними та багатоденними. Під час екскурсій діти відвідували інші міста і навіть країни. Держава не виділяла кошти на проведення шкільних екскурсій, тому вони проводилися за рахунок учнів. Переважна більшість екскурсій проводилась завдяки ініціативі окремих вчителів-ентузіастів. Певну роль в розвитку екскурсійної справи зробили навчальні заклади Одеського начального округу. Посильну допомогу в проведенні екскурсій надавали державні установи, посадові особи, спортивні клуби тощо.

Ключові слова: освітні екскурсії; навчальні заклади; освіта; відпочинок.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Глибока криза українського суспільства, пов'язана зі змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, позначилась на становищі й функціонуванні системи освіти. Сучасна педагогіка здійснює пошук нових форм та методів навчання, ідейно-патріотичного виховання молоді тощо. Не до кінця задіяним ресурсом у цьому сенсі є шкільні екскурсії. Вирішенню цих завдань, певною мірою, сприятиме звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема, проведенню освітніх екскурсій у дореволюційній Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми, формує уявлення про сучасний стан розробленості питання. Серед наукових досліджень, що вийшли останнім часом, слід відзначити працю О. Наровлянського, в якій автор спробував дослідити процеси становлення та розвитку екскурсійної справи в дореволюційній Росії. Цьому ж питанню присвячена глава книги Г. Усискіна. Тема екскурсій, в контексті рекреації та активного відпочинку школярів, піднімалась в роботах В. Вербицького. Загалом, звертаємо увагу на те, що вищезначена тематика не знайшла належного

відображення з боку вітчизняних дослідників, а відтак має право на подальше вивчення [2].

Метою статті є уточнення та доповнення вже існуючих даних, а також залучення нових відомостей про хід розвитку екскурсійної справи в Російській імперії, пошук нових напрямків тематики тощо.

Виклад основного матеріалу. Поява перших шкільних екскурсій у дореволюційній Росії належить до 80-х років XIX ст. Піонерами в цій справі стали декілька навчальних закладів України: Сімферопольська чоловіча гімназія, Сімферопольське реальне училище Миколи II, Київська перша гімназія, Києво-Печерська гімназія, Сумське реальне училище, Єкатеринодарська міська гімназія, Єкатеринославська чоловіча гімназія та Житомирська чоловіча гімназія [8, с. 249].

Одними з перших де почали проводити шкільні екскурсії були навчальні заклади Одеського навчального округу. У 1892 р. за ініціативою опікуна округу Х. П. Сольського був розроблений і затверджений ученим комітетом Міністерства народної освіти проект організації учнівських екскурсій. Положення документа містили детальний план проведення екскурсій, їх тривалість, були розроблені маршрути, визна-

чено час, вирішено організаційні питання проживання та харчування учнів. Керівництво екскурсіями доручалося членам Кримського гірського клубу [3].

Влітку цього ж року відбулась перша екскурсія до Криму. Її тривалість склала 9 днів (з 13 до 21 червня). У подорожі взяли участь 17 учнів Одеського казенного реального училища і 3 учні реального училища св. Павла, всього – 20 учнів. Керував екскурсією член гірського клубу, викладач природної історії Одеського реального училища Є. Князев. За час подорожі учні побували в Севастополі, Ялті, Інкермані, Бахчисараї, де змогли ознайомитися з місцевими визначними місцями, відвідати історичні й археологічні пам'ятники Криму. Під час екскурсії учні займалися складанням природно-історичних колекцій. Зокрема, ними було зібрано колекції жуків і гербарії, складено фотоальбом видатних місцевостей і споруджень Кримського півострова. Всі учні, що брали участь в екскурсії, вносили плату у розмірі 10 карб. Гроші йшли на витрати, пов'язані з переїздами та харчуванням [8].

Активну участь в організації екскурсії брали гірський клуб і представники місцевої адміністрації. Так, наприклад, Кримський гірський клуб здійснив оплату екскурсії двом бідним учням, а також виділив ще 50 руб на забезпечення екскурсантів всіма необхідними зручностями. Градоначальник м. Севастополя брав особисту участь у проведенні екскурсії містом, а Таврійський губернатор надав право екскурсантам розміститися для нічлігу в палаці Бахчисарая [7].

Одним з найбільш популярних видів екскурсій того часу були місцеві прогулянки на свіжому повітрі. За своїм змістом прогулянки були різними. Переважно це були походи до місто, в ліс, на річку; відвідувалися також фабрики, заводи, обсерваторії та інші місця. Під час прогулянок учні вивчали природу, брали участь у рухливих іграх. Одна з таких екскурсій була здійснена в травні 1896 р. в Єлисаветградському реальному училищі. Метою прогулянки став похід до табору юнкерського училища, де були організовані ігри. Екскурсія тривала 8 годин [1].

Перший досвід проведення екскурсій отримав підтримку з боку Міністерства народної освіти. В серпні 1900 вийшов циркуляр який відміняв практичні роботи під час літніх канікул. Замість цього пропонувалося проводити освітні прогулянки та подорожі.

Однак цей документ спочатку суттєво не вплинув на розвиток шкільних екскурсій. Екскурсії були мало пов'язані з методами класного навчання, багато в чому залежали від ініціативи керівників навчальних закладів та окремих педагогів. До того ж, освітній матеріал який давався школярам під час екскурсій іноді був малоінформативним, а піклування про зовнішні форми подорожей шкодили їх внутрішньому змісту і місцями призвели до того, що ці екскурсії перетворились на розважальні святкові прогулянки гімназистів, які «марширували під музику військового оркестру». Окрім того, революційні події 1905–1907 рр. негативно вплинули на ситуацію в країні і остаточно загальмували розвиток екскурсійної справи в країні.

Подальшому розвитку екскурсій сприяло введення в шкільну програму нового предмету – природознавство. Нова дисципліна найбільш широко користувалася екскурсіями як методом навчання. Новий екскурсій-

ний напрямок, на відміну від перших шкільних подорожей кінця XIX ст., повинен був стати одним з методів шкільного навчання, мати зв'язок з матеріалом що викладався, виконувати конкретні освітні задачі. Отже, екскурсіям надавався систематизований, планомірний характер зі строго зваженим та обміркованим освітнім матеріалом.

За часом такі «освітні подорожі» планувалося зробити багатоденними та одноденними. Багатоденні екскурсії передбачалося проводити під час канікул з відвідуванням інших міст і навіть країн. Особлива увага приділялась проведенню одноденних екскурсій з виконанням конкретних завдань, їх називали «предметними».

Серед навчальних закладів, які зіграли роль в розвитку екскурсійної справи слід відмітити: Тенішевське училище, Комерційне училище на Лісному, Выборгське комерційне училище в С.-Пб., жіночу гімназію М. Н. Стоютіної, Московське комерційне училище імені Цесаревича Олексія, Московську практичну академію комерційних наук, Нижегородське комерційне училище, Пензенське реальне училище, Сімферопольське реальне училище Імператора Миколи II, Оренбурзьке реальне училище та ін.

Через відсутність точних статистичних відомостей уявити загальну картину розвитку екскурсійної справи в дореволюційній Росії на початку XX ст. доволі важко. Однак, завдяки анкетуванню проведеному навесні 1910 р. Відділом Природознавства Педагогічного Музею, ми маємо можливість уявити приблизний рівень розвитку екскурсійної справи в країні.

Отже, відомості про постановку екскурсійної справи надали 211 навчальних закладів, серед яких: чоловічі гімназії (58), жіночі гімназії (66), реальні училища (46), комерційні училища (28), кадетські корпуси (7), інші навчальні заклади (6). Серед загальної кількості шкіл екскурсії проводили 78 % навчальних закладів. Найбільше число екскурсій провели чоловічі гімназії (89 %), комерційні училища (86 %), реальні училища (83 %), трохи менше кадетські корпуси (71 %), і зовсім мало екскурсій проводилось в жіночих гімназіях (44 %).

Кількість проведених екскурсій протягом року одним навчальним закладом склали:

- 30 % – від 1 до 5 екскурсій;
- 25 % – від 5 до 10 екскурсій;
- 14 % – від 10 до 15 екскурсій;
- 3 % – від 15 до 20 екскурсій;
- 1 % – від 20 до 30 екскурсій.

Таким чином, в середньому, один навчальний заклад проводив не більше 10 екскурсій на рік, що складало 1–2 екскурсії на клас.

Серед загальної кількості проведених екскурсій найбільш популярними були ботанічні (проводились у 112 навчальних закладах, що склало 73 %), потім зоологічні (55 % навчальних закладів); менш популярними були екскурсії по відділу мінералогії та геології та по курсу початкового природознавства (земля, вода, повітря) (36 % навчальних закладів); екскурсії з фізики, хімії, анатомії носили поодинокий характер.

Слід зазначити, що ці статистичні дані не повні адже не враховують 27 % навчальних закладів, які не прийняли участі в анкетуванні.

Переважає більшість екскурсій носили не обов'язковий характер і являли собою ініціативу окремих вчителів-ентузіастів, які у свій вільний час (частіше в неділю та в святкові дні) збирали дітей і виводили в ліс, поле, музеї та в інші місця, не отримуючи при цьому жодної платні. Лише невелика кількість середніх шкіл (Комерційне Лісне училище, Тенішевське училище, гімназія Стоютиної) зробили екскурсії обов'язковими, виділивши для цього частину навчального часу. В більшості випадків керівництво навчальних закладів заохочувало і підтримувало приватну ініціативу вчителів, однак зустрічалися випадки прямої та непрямої протидії з боку начальників шкіл подібним починанням [9; с. 250–256].

Загальна картина буде не повною без згадки про те, що екскурсії не фінансувалися державою, тому в переважній більшості проводилися за власний коштів учнів. Цей факт важко назвати позитивним оскільки частина учнів не могла оплатити екскурсії, а відтак були позбавлені можливості брати в них участь.

Певну роль в розвиток екскурсійної справи внесли навчальні заклади Одеського навчального округу. В лютому 1909 р. за ініціативою попечителя округу О. І. Щербакова в Одесі був створений окружний екскурсійний комітет. До складу комітету увійшли представники навчальних закладів м. Одеси. Комітетом були прийняті заходи щодо організації та проведення екскурсій, зокрема, встановлені маршрути і зроблені всі необхідні приготування. Завдяки проведеним заходам вже цього року відбулась значна кількість екскурсій, в яких взяли участь школярі з Одеси, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, Феодосії, Керчі, Бахмута та ін. міст південного регіону. Це були як одноденні екскурсії, так і багатоденні поїздки до інших міст. Загалом у 1909 р. гімназіями та реальними училищами Одеського навчального округу було здійснено 17 екскурсій, 31 освітня прогулянка і 10 малих екскурсій. Зокрема, діти відвідали Крим, міста: Кишинев, Севастополь, Аккерман, Одесу, Миколаїв, Херсон, Нікополь, Почаїв Волинської губ., Кременець, Овідіополь, Бендери, С.-Петербургу; проїхалися за маршрутом Полтава-Харків-Тула-Москва-Київ тощо. Під час екскурсій діти відвідували історичні місця, пам'ятники культури, музеї, фабрики, заводи, електростанції, морські порти, суднобудівельні доки, промислові підприємства тощо [5].

З роками покращилася статистика проведених екскурсій. Збиралися і друкувалися данні про кількість проведених подорожей. Сьогодні вони дають нам змогу оцінити масштаб справи. Згідно даних навчальними закладами Одеського навчального округу в 1911–1912 рр. загалом було проведено 109 екскурсій (за підрахунками автора): 52 – у 1911 р. і 57 – у 1912 р. В основному екскурсії носили тривалий характер (більше двох днів). Таких екскурсій було проведено у 1911 р. – 45, у 1912 – 48 (за підрахунками автора). Географія екскурсій була доволі широкою. Найбільш популярними напрямками залишалися: Крим, Київ, Одеса, Чорноморське узбережжя Кавказу, Москва та С.-Петербург. Найбільш тривалою (30 днів) виявилась поїздка, яка була проведена у 1911 р. Кишинівською 2-ю гімназією в Крим і на Кавказ. Цього ж року учні Ізмаїльської гімназії (в кількості 27 чол.) змогли відвідати Румунію та Болгарію, а реалісти Феодосійського реального училища Кейля

(21 чол.) побували в Греції та Турції. В першому випадку екскурсія тривала 22 дні. Її вартість склала 53 карб. з учня. В другому – 14 днів, вартість – 43 карб. 36 коп. Найдорожчою виявилася екскурсія, яка була проведена в 1911 р. Херсонською 1-ю гімназією за маршрутом Одеса-Крим-Кавказ по Дніпру. Її тривалість становила 26 днів, а вартість склала 79 карб. 78 коп. з учня. Загалом в екскурсії взяло участь 19 гімназистів [4; с. 30–35; 6; с. 26–34].

Як ми вже зазначали вище в основному екскурсії проводилися за рахунок учнів. Держава не виділяла кошти на їх проведення. Разом з тим, різні державні установи, посадові особи, спортивні клуби допомагали в проведенні поїздок. Завдяки їх підтримці вдалося здешевити вартість екскурсій і залучити до участі в них більшу кількість дітей.

Висновки. Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. в житті навчальних закладів Російської імперії відбуваються позитивні зміни, які свідчили про намагання органів влади, керівництва навчальних закладів удосконалити навчальний процес, ввести нові форми та методи навчання. Дослідження показало, що першими начальними закладами, які почали користуватися екскурсіями як методом навчання були навчальні заклади України. Однак, перші екскурсії були слабо організовані та малоінформативними тому більше були схожі на розважальні прогулянки. Міністерство прагнуло зробити екскурсії систематичними, тому, в серпні 1900 р., випускає Циркуляр в якому відміння літні роботи та пропонує проводити освітні прогулянки та подорожі. Завдяки проведеним заходам в країні зростає кількість та географія екскурсій. За своїм характером екскурсії були одноденними та багатоденними. Перші виконували завдання освітнього характеру, їх називали «предметними», другі більше виконували роль відпочинку школярів.

Свій внесок у розвиток екскурсійної справи внесли навчальні заклади Одеського навчального округу. Завдяки зусиллям керівництва округу та директорів шкіл в окрузі був створений екскурсійний комітет, який зміг організувати та провести цілий ряд екскурсій з відвідуванням інших міст і навіть країн.

Важливо відзначити, що посилену допомогу навчальним закладам в організації та проведенні екскурсій надавали державні установи, посадові особи, спортивні клуби тощо.

Переважає більшість екскурсій носили не обов'язковий характер і являли собою ініціативу окремих вчителів-ентузіастів. В більшості випадків керівництво навчальних закладів заохочувало і підтримувало приватну ініціативу вчителів, однак зустрічалися випадки прямої та непрямої протидії з боку начальників шкіл подібним починанням.

Негативним фактом слід вважати те, що держава не виділяла кошти на проведення екскурсій. Тому екскурсії проводилися за рахунок учнів, що позбавляло деяких з них можливості брати в них участь.

Загалом, проведене дослідження свідчить, що тема шкільних екскурсій вивчена недостатньо. Поза увагою дослідників залишаються питання організації активного дозвілля та фізичної рекреації учнів. Тому, вважаємо, що визначений напрямок потребує подальших досліджень, з огляду на те, що їхні результати мають практичну цінність і можуть бути корисними в сучасній педагогічній діяльності.

Список використаних джерел

1. Державний архів Кропивницької області, ф. 60, оп. 1, спр. 130, арк.117–118.
2. Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX – початок XX століття) [Електронний ресурс] / Олександр Наровлянський // Історико-педагогічний альманах. – Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, 2017, № 2. – Режим доступу : <http://ipa.udpu.org.ua/article/view/123830>; Усыскін Г. Очерки истории российского туризма / Григорий Усыскін – СПб. : Герда, 200. – 224 с. ; Вербицький В. А. Досвід оздоровлення школярів у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. А. Вербицький // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 251. Вип. 239. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – С. 147–152; Вербицький В. А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України : 1864–1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Віталій Анатолійович Вербицький. – Миколаїв, 2009. – 288 с.
3. По проекту организации ученических экскурсий в Крым. Распоряжение Министерства народного просвещения. 26 октября 1892 г., № 18212 // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 16–22.
4. Постановка образовательных экскурсий в Одесском Учебном Округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу – 1913. – № 1–2 (январь-февраль). – Одесса : Тип. Общества «Русской Речи», 1913. – С. 1–35. – (Приложение).
5. Постановка образовательных ученических экскурсий в г. Одессе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1909 г. – № 2 (февраль). – Одесса : Тип. Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1913. – С. 1–14. – (Приложение) ; Отчет о совершенных учебными заведениями Одесского учебного округа образовательных экскурсий в течении 1909 г. // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1909 г. – № 12 (декабрь). – Одесса : Тип. Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1909. – С. 1–17.
6. Постановка образовательных экскурсий в Одесском Учебном Округе // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1913 г. – № 8 (август). – Одесса : Тип. Общества «Русской Речи», 1913. – С. 1–34. – (Приложение).
7. Ученическая экскурсия в Крым // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 55–56. – (Приложение).
8. Флеров А. Ученические экскурсии в Крым / А. Флеров // Вестник воспитания. – 1893. – № 4. – С. 227–233; Ученическая экскурсия в Крым // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1893. – № 1 (январь). – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1893. – С. 53–54. – (Приложение).
9. Школьные экскурсии. Их значение и организация : сб. статей / Г. Н. Боч, А. Н. Бойко и др. / под ред. Б. Е. Райкова. – СПб : Типография Б. М. Вольфа, 1910. – Т. 2. – VII, 333, 260, [2] с.

В. А. Вербицький,

канд. іст. наук,

О. В. Дзюбан,

старший преподаватель,

О. М. Шуст,

старший преподаватель,

ЧНУ ім. Петра Могили, г. Николаєв, Україна

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЭКСКУРСИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ПРОШЛОГО (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ст.)

На основе архивных и литературных источников отражена история введения экскурсий в учебный процесс образовательных учреждений Российской империи. В ходе исследования установлено, что первые школьные экскурсии в дореволюционной России появились в 80-х годах XIX ст. Пионерами в этом деле стали несколько учебных заведений Украины. Экскурсии решали ряд педагогических задач: с одной стороны способствовали усвоению нового материала, с другой – служили средством активного отдыха и оздоровления учеников. Первые экскурсии были слабо организованы, потому не получили распространения. Более систематически экскурсии начали проводиться уже к началу XX в. Этому способствовало введение в учебную программу нового предмета – природоведение. Экскурсии по характеру были однодневными и многодневными. Во время экскурсий дети посещали другие города и даже страны. Государство не выделяло средства на проведение школьных экскурсий, поэтому они проводились за счет учеников. Подавляющее большинство экскурсий проводились благодаря инициативе отдельных учителей-энтузиастов. Определенную роль в развитии экскурсионного дела внесли учебные заведения Одесского учебного округа. Посильную помощь в проведении экскурсий вносили государственные учреждения, должностные лица, а также спортивные клубы.

Ключевые слова: образовательные экскурсии; учебные заведения; образование; отдых.

V. A. Verbitskii, O. V. Dziuban, O. M. Shust,

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

EDUCATIONAL SCHOOL EXCURSIONS: HISTORICAL EXPERIENCE OF THE PAST (THE END OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XX century)

On the basis of archival and literary sources, the history of the introduction of excursions into the learning process of the Russian Empire educational institutions is highlighted. During the study, it was found that the appearance of the first school excursions in pre-revolutionary Russia dates from the 80's of the nineteenth century. Several educational institutions of Ukraine have become pioneers in this business. Excursions solved a number of pedagogical tasks: on the one hand, helped to assimilate the new material, on the other – they served as a means of active rest and rehabilitation of students. The first excursions were poorly

organized, therefore they did not receive distribution. More systematically, excursions began to be held already in the early twentieth century. This was facilitated by the introduction into the curriculum of a new subject – natural science. Excursions were one day and many days. During excursions children visited other cities and even countries. The state did not allocate funds for school excursions, so they were spent at the expense of students. The vast majority of excursions were conducted through the initiative of individual enthusiast teachers. A certain role in the development of excursion was made by the educational institutions of the Odessa Primary District. Helpful assistance in conducting excursions was provided by state institutions, officials, sports clubs, etc.

Key words: *educational excursions; educational institutions; education; rest.*

Рецензенти: *Мещанинов О. П.*, д-р пед. наук, професор;
Букач М. М., д-р пед. наук, професор кафедри.

© Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М., 2018

Дата надходження статті до редколегії 19.04.18